

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری
رساله دکتری رشته مدرسی معارف اسلامی - گرایش مبانی نظری اسلام

عنوان:

زبان دین از دیدگاه بلاصدا

استاد راهنما:

دکتر سیدمرتضی حسینی شاهرودی

استادان مشاور:

دکتر احد فرامرز قراملکی

سعید نظری توکلی

نگارنده:

وحیده فخار نوغانی

تابستان ۱۳۹۰

تأييده دفاع

تقدیر

سپاس بی‌اندازه و بی‌شمار خدای یگانه‌ای را که عوالم هستی و تنزلات پیاپی خلق را با منت سابق خویش، نه استحقاق لاحق آفرید؛ سپاس ذات پاک خدایی را که در کمال عزت و استغناء است و با خلق - که در حقیض فقر و ذلت و مسکنت است - قرب و معیت دارد. سپاس پروردگار عالمیان را که همه کثرات را در مراتب بی‌نهایت هستی، آن‌گونه که قضا و قدر و مشیت و اراده او طلب می‌کرد، جایگا ویژه‌ای بخشید و هر کدام را به قدر قابلیت و استعداد ذاتی عین ثابتش نعمت عطا فرمود.

سپاس بی‌کران شایسته آن محبوب ازلی و ابدی است که به لطف و منت بی‌پایانش ما را در زمره دوست‌داران حضرت ختمی مرتب و خاندان پاک او قرار داد.

خدای متعال را شاکر و سپاسگزارم که بهترین و پاک‌ترین نعمات خویش را نصیب و روزی این بنده فقیر ساخت و مرا در مسیر تعلم و تعلیم هدایت نمود.

در نهایت عجز، مراتب سپاس خویش را از استاد راهنمای گرامی و بزرگوایم جناب آقای دکتر سیدمرتضی حسینی شاهرودی ابراز می‌دارم که در کمال صبر و حوصله این بنده حقیر را از راهنمایی‌های ارزشمند خویش بهره‌مند ساخته و من را در تدوین این رساله یاری فرمودند. این خود غنیمتی بود از خزائن روزگار در حق این بنده بی‌مقدار.

همچنین از اساتید مشاور گرامی جناب آقای دکتر احد فرامرز قراملکی و آقای سعید نظری توکلی که در همه مراحل انجام کار اینجانب را از توصیه‌های ارزشمند خویش بهره‌مند ساختند بسیار ممنون و سپاسگزارم.

از همسر گرامی و مهربانم جناب آقای مجید بمانی که از ابتدای دوران تحصیلی با صبر و بردباری همیشه همراه من بودند و در تمامی مراحل سخت و دشوار تحصیلی مشوق اینجانب بودند، صمیمانه و خاضعانه کمال تشکر و سپاس را دارم.

در کنار عزیزانی که نامشان به نیکی یاد شد، حق آن است که از پدر و مادر بزرگوایم و کریم و دیگر اعضای خانواده‌ام که در مدت تهیه این نوشتار آن‌چنان که باید و شاید خدمت‌گزارشان نبوده‌ام نیز نهایت قدردانی را به عمل آورم.

اجر همه این عزیزان و بزرگواران با حضرت دوست.

بسمه تعالی
مشخصات رساله/پایان نامه تحصیلی دانشجویان
دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله/پایان نامه: زبان دین از دیدگاه ملاصدرا

نام نویسنده: وحیده فخار نوغانی

نام استاد راهنما: دکتر سیدمرتضی شاهرودی

نام استادان مشاور: دکتر احد فرامرز قراملکی، سعید نظری توکلی

تاریخ دفاع: ۱۳۹۰/۶/۳۱

تاریخ تصویب: ۱۳۸۶/۲۱/۱۲

تعداد صفحات: ۳۱۵

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد ○ دکتری ●

چکیده رساله/پایان نامه :

زبان دین که عبارت از سخن گفتن خدا با انسان و ظهور حقایق و حیانی در قالب‌های زبانی فهم‌پذیر بشری است، از مسائل مهم در حوزه دین‌پژوهی به‌شمار می‌رود. ظهور نظریه‌های جدید در حوزه معرفت‌شناسی و زبان‌شناسی، زمینه طرح پرسش‌های جدیدی را در حوزه زبان دین فراهم نموده است و بدیهی است که پاسخ به این پرسش‌ها در پرتو مبانی معرفت‌شناسی و زبان‌شناختی میسر خواهد بود. ملاصدرا از جمله اندیشمندانی است که نظام فکری او بستر مناسبی را برای طرح پرسش‌های زبان دین فراهم ساخته است. موضوع این رساله بررسی مسأله زبان دین در پنج محور اساسی «تعیین گونه زبان دین در میان مراتب و تنوعات زبانی»، «معناداری زبان دین»، «منطق فهم زبان دین»، «رابطه زبان دین و صدق» و «رابطه زبان دین با واقعیت» از دیدگاه ملاصدرا است. در این بررسی علاوه بر این‌که پرسش‌های یاد شده در پرتو نظام هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی ملاصدرا مورد بررسی قرار گرفته، سعی شده است تا به طور ضمنی به قابلیت‌های نظام فکری ملاصدرا در پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها نیز اشاره شود.

امضای استاد راهنما:

تاریخ:

کلید واژه:

۱. زبان دین
۲. معناداری
۳. صدق
۴. واقعیت
۵. منطق فهم

فهرست

مقدمه.....	۳
۱- تعریف مسأله و تبیین موضوع.....	۳
۲- پیشینه تحقیق.....	۶
۳- پرسش‌های اساسی تحقیق.....	۹
۴- فرضیات.....	۱۲
۵- ضرورت پژوهش.....	۱۲
۶- روش پژوهش.....	۱۳
۷- ساختار پژوهش.....	۱۴
۸- محدودیت‌های پژوهش.....	۱۵

فصل اول: کلیات

۱- تعریف.....	۱۷
زبان دین.....	۱۷
۱-۱ تعریف زبان.....	۱۷
۲-۱ تعریف دین.....	۲۰
۳-۱ تعریف زبان دین.....	۲۳
۴-۱ تعریف برگزیده از زبان دین.....	۲۶
۲- تفاوت.....	۲۶
میان زبان دین و زبان دینی و اهمیت تفکیک میان آن‌ها.....	۲۶
۳- بررسی.....	۳۲
تطبیقی نگرش متفکران مسلمان و مسیحی نسبت به مسأله زبان دین.....	۳۲
۱-۳ تبیین نگرش متفکران اسلامی نسبت به مسأله وحی.....	۳۳
۲-۳ نگرش متفکران مسیحی نسبت به مسأله وحی و کتاب مقدس.....	۳۵
۱-۲-۳ تبیین وحی.....	۳۵
۱-۱-۲-۳ دیدگاه زبانی یا گزاره‌ای.....	۳۶
۲-۱-۲-۳ دیدگاه غیر زبانی یا غیر گزاره‌ای.....	۳۶
۲-۲-۳ جایگاه کتاب مقدس در مسیحی.....	۳۸
۳-۲-۳.....	۳۸
۴- کلیات.....	۴۰

- ۴۳.....بحث زبان دین از دیدگاه ملاصدرا.....
- ۴۳.....۱-۴ تعریف دین.....
- ۴۵.....۲-۴ تعریف زبان دین.....
- ۴۵.....۳-۴ چیستی کلام خدا (معنای تکلم الهی).....
- ۴۹.....۴-۴ چگونگی سخن گفتن خدا با انسان.....
- ۵۱.....۵-۴ دلایل عدم ظهور کلام الهی در قالب‌های زبانی در مرتبه مکالمه حقیقی.....
- ۵۲.....۶-۴ ظهور کلام الهی در قالب‌های زبانی در مرتبه خیال.....

فصل دوم: تعیین جایگاه زبان دین در میان مراتب و تنوعات زبانی

- ۱-.....تبيين.....
- ۵۸.....مراتب و گونه‌های زبانی.....
- ۵۸.....۱-۱ تبیین مراتب طولی زبان.....
- ۵۸.....۱-۱-۱ تبیین مراتب طولی زبان بر اساس ذو مراتب بودن واقعیت.....
- ۵۹.....۱-۱-۲ تبیین مراتب طولی زبان بر اساس مراتب وجودی و ادراکی انسان.....
- ۶۰.....۲-۱ تبیین مراتب عرضی زبان.....
- ۶۱.....۳-۱ بیان نکاتی چند در خصوص مراتب و تنوعات زبانی.....
- ۶۱.....۱-۳-۱ تدریجی و فرآیندی بودن گسترش مراتب و تنوعات زبانی.....
- ۶۱.....۲-۳-۱ مبنا بودن زبان عرفی.....
- ۶۱.....۳-۳-۱.....عدم.....
- ۶۲.....فروکاهش گونه‌های زبانی به مرتبه زبان عرفی.....
- ۲-.....آراء.....و.....
- ۶۳.....نظریات در خصوص گونه زبان دین.....
- ۶۳.....۱-۲ زبان بی‌هویت.....
- ۶۴.....۲-۲ زبان عرف عقلا.....
- ۶۵.....۳-۲ زبان کارکردی.....
- ۶۶.....۴-۲ زبان ترکیبی.....
- ۳-.....پرسش‌ها.....
- ۶۸.....ی اساسی در تعیین گونه زبان دین از دیدگاه ملاصدرا.....
- ۶۸.....۱-۳ صامت و یا ناطق بودن شریعت از دیدگاه ملاصدرا.....
- ۶۹.....۱-۱-۳ معیار بودن شریعت برای سنجش و ارزیابی عقاید.....
- ۷۱.....۲-۱-۳ هدفمندی نزول قرآن.....
- ۷۲.....۳-۱-۳ عمومیت مخاطبان الهی.....

- ۳-۱-۴ مخصص نبودن شأن نزول ۷۳
- ۳-۲ تبیین مراتب زبان دین از دیدگاه ملاصدرا ۷۴
- ۳-۲-۱ تبیین تنوعات زبانی براساس سطوح مختلف مخاطبان زبان دین ۷۴
- ۳-۲-۱-۱ مراتب مخاطبان دین بر اساس مراتب ادراکی و وجودی ... ۷۴
- ۳-۲-۱-۲ مراتب مخاطبان دین بر اساس خطابات قرآنی..... ۷۶
- ۳-۲-۲ تبیین تنوعات زبانی دین براساس ذو مراتب بودن واقعیت و گنجایش زبان... ۷۹
- ۳-۳ تعیین خاص زبان دین ۸۲
- ۳-۳-۱ نقد نظریه ۱-۳-۳
- زبان عرفی از دیدگاه ملاصدرا ۸۳
- ۳-۳-۲ نقد نظریه زبان ترکیبی از دیدگاه ملاصدرا..... ۸۴

فصل سوم: زبان دین و معنا

- ۱- مقدمه‌ای ۹۵
- بر معناداری زبان دین..... ۹۵
- ۱-۱ مروری اجمالی بر نظریه پوزیتویسم منطقی و نظریات مبتنی بر آن..... ۹۶
- ۱-۱-۱ نقد و بررسی ۱۰۲
- ۱-۱-۱-۱ نقد تجربه‌گرایی هیوم ۱۰۲
- ۱-۱-۱-۲ نقد پوزیتویسم منطقی ۱۰۳
- ۱-۱-۱-۳ نقد نظریات مطرح شده در حوزه معناداری زبان دین ... ۱۰۳
- ۲-۱ فلسفه تحلیل زبانی و نگرش‌های کارکردی به زبان دین ۱۰۴
- ۱-۲-۱ نقد و بررسی ۱۰۶
- ۳-۱ تحلیل و بررسی معناداری زبان دین از دیدگاه فراپوزیتویستی..... ۱۰۷
- ۱-۳-۱ پرسش از چیستی معنا ۱۰۷
- ۱-۱-۳-۱ نظریه مصداقی یا حکایی معنا ۱۰۸
- ۲-۱-۳-۱ نظریه تصویری یا ایده‌ای معنا..... ۱۰۸
- ۳-۱-۳-۱ نظریه رفتاری معنا..... ۱۰۸
- ۴-۱-۳-۱ نظریه کاربردی معنا ۱۰۹
- ۵-۱-۳-۱ نظریه روابط مفهومی..... ۱۰۹
- ۶-۱-۳-۱ تعریف برگزیده از معنا ۱۱۰
- ۲-۳-۱ بررسی معناداری زبان دین ۱۱۲
- ۱-۲-۳-۱ پرسش از معناداری زبان دین ۱۱۶
- ۲-۲-۳-۱ امکان گنجایش حقایق وحیانی در قالب الفاظ و گزاره‌های فهم‌پذیر بشری . ۱۱۶

۱-۳-۲-۳ امکان درک معانی لطیف و حیانی از سوی مخاطبان	۱۱۷
۱-۳-۳ عوامل	۳-۳-۱
مؤثر بر فهم معنا در زبان دین	۱۱۸
۱-۳-۴ اعتبار معنا در زبان دین	۱۱۸
۲- معنای زبان دین از دیدگاه ملاصدرا	۱۱۹
۱-۲ تعریف «معنا» از دیدگاه ملاصدرا	۱۱۹
۲-۲ تحلیل و بررسی معناداری زبان دین از دیدگاه ملاصدرا	۱۲۰
۱-۲-۲ بررسی امکان گنجایش حقایق و حیانی در قالب الفاظ و گزاره‌های فهم‌پذیر بشری	۱۲۳
۱-۲-۲-۱ مرتبه غیب ذات یا هویت مطلقه	۱۲۴
۱-۲-۲-۲ مرتبه صفات حضرت حق	۱۲۴
۱-۲-۲-۳ مرتبه افعال حضرت حق	۱۲۵
۲-۲-۲ بررسی امکان فهم حقایق و حیانی از سوی مخاطبان	۱۲۶
۳-۲-۲ مبنای طرح مسأله معناداری	۱۲۹
۳-۲-۳ عوامل مؤثر بر فهم معنا در زبان دین از دیدگاه ملاصدرا	۱۲۹
۱-۳-۲ شناخت ویژگی‌ها و صفات متکلم	۱۳۰
۲-۳-۲ پیش‌دانسته‌های مخاطب	۱۳۴
۱-۲-۳-۲ اصالت وجود و اعتباریت ماهیت	۱۳۶
۲-۲-۳-۲ بسیط الحقیقه کل الاشياء	۱۳۶
۳-۲-۳-۲ حرکت جوهری	۱۳۷
۴-۲-۳-۲ اتحاد عاقل و معقول	۱۳۸
۵-۲-۳-۲ نظریه مثل و عقول	۱۳۹
۳-۳-۲ ساختار خاص زبان دین	۱۴۰
۴-۳-۲ شناخت قصد و نیت متکلم	۱۴۲
۴-۲ اعتبار معنا در حوزه زبان دین	۱۴۶
۱-۴-۲ نقد اعتبار معنا در پرتو فهم متن بدون مائن	۱۴۸

فصل چهارم: منطق فهم زبان دین

منطق فهم زبان دین از دیدگاه ملاصدرا	۱۵۶
۱- ویژگی‌های ساختار زبان دین	۱۵۶
۱-۱ اجمالی بودن	۱۵۷
۲-۱ ذو مراتب بودن	۱۵۸
۳-۱ تنوع مخاطبان زبان دین	۱۶۱

- ۲- مبانی هستی‌شناختی زبان دین ۱۶۱
- ۱-۲ تطابق و تناظر عوالم ۱۶۱
- ۱-۱-۲ نقش تطابق و تناظر عوالم در فهم دلالت‌های زبان دین ۱۶۳
- ۲-۲ مراتب ادراکی انسان و نسبت آن با حقایق وحیانی ۱۶۵
- ۳- مبانی زبان‌شناختی در منطق فهم زبان دین ۱۶۷
- ۱-۳ فراتر بودن فهم دلالت‌های زبان دین از مرتبه زبان عرفی ۱۶۷
- ۱-۱-۳ تفاوت رویکرد ملاصدرا با شیوه اهل ظاهر در فهم زبان دین ۱۶۹
- ۲-۱-۳ تفاوت رویکرد ملاصدرا با رویکرد معتزله در فهم زبان دین ۱۶۹
- ۱-۲-۱-۳ شواهدی بر فهم عرفی معتزله از زبان دین ۱۷۰
- ۱-۱-۲-۱-۳ انکار مراتب باطنی معنا ۱۷۰
- ۲-۱-۲-۱-۳ فروگاهش زبان دین به زبان عرف ۱۷۰
- ۲-۳ دلالت حقیقی الفاظ بر معانی و مفاهیم آن‌ها ۱۷۲
- ۱-۲-۳ تبیین تفاوت شیوه فهم ملاصدرا با سایر شیوه‌ها در پرتو اصل مذکور ۱۷۴
- ۲-۲-۳ ضرورت حمل الفاظ و عبارات بر معانی و مفاهیم اولیه ۱۷۵
- ۳-۲-۳ نقد و بررسی ۱۷۸
- ۳-۳ فهم زبان دین در پرتو گسترش دلالتی الفاظ ۱۸۰
- ۱-۳-۳ نقد و بررسی ۱۸۱

فصل پنجم: زبان دین و صدق

- ۱- محوره‌های ۱۸۸
- ۱-۱ چستی صدق ۱۸۹
- ۱-۱-۱ نظریه مطابقت ۱۸۹
- ۲-۱-۱ نظریه انسجام ۱۸۹
- ۳-۱-۱ نظریه عمل‌گرایانه ۱۹۰
- ۲-۱ قابلیت اتصاف زبان دین به صدق ۱۹۰
- ۳-۱ امکان دستیابی به صدق زبان دین در مرتبه فهم بشری ۱۹۳
- ۱-۳-۱ امکان دستیابی به واقع و نفس‌الامر ۱۹۴
- ۲-۳-۱ توصیف‌پذیری واقع در قالب‌های محدود و مقید زبانی ۱۹۵
- ۳-۳-۱ همسانی گوینده و مخاطب از نظر مرتبه ادراکی ۱۹۶
- ۴-۱ رابطه صدق و نجات ۱۹۸
- ۵-۱ تبیین وقوع گزاره‌های غیرمطابق با واقع در زبان دین ۱۹۹

۲-۰۰۰.....	بررسی
۲۰۰.....	رابطه زبان دین و صدق از دیدگاه ملاصدرا
۲۰۱.....	۱-۲ تعریف صدق از دیدگاه ملاصدرا
۲۰۲.....	۲-۲ قابلیت اتصاف زبان دین به صدق از دیدگاه ملاصدرا
۲۰۴.....	۱-۲-۲ صدق‌پذیری زبان دین در حوزه گزاره‌های انشائی بر اساس مبانی فلسفی ملاصدرا
۲۱۱.....	۳-۲ امکان دستیابی به صدق زبان دین از دیدگاه ملاصدرا
۲۱۲.....	۱-۳-۲ عدم امکان دستیابی به واقع و نفس‌الامر
۲۱۳.....	۲-۳-۲ توصیف‌ناپذیری برخی از مراتب واقع در قالب‌های مقید و محدود زبانی
۲۱۶.....	۳-۳-۲ عدم همسانی گوینده و مخاطب
۲۲۰.....	۴-۳-۲ تمایز میان «عدم امکان احراز صدق» و «صدق‌ناپذیری زبان دین»
۲۲۳.....	۴-۲ رابطه میان صدق و نجات
۲۳۱.....	۵-۲ گزاره‌های غیرمطابق با واقع در زبان دین
۲۳۳.....	۱-۵-۲ راه‌حل اندیشمندان دینی در خصوص گزاره‌های غیرمطابق با واقع
۲۳۵.....	۲-۵-۲ دیدگاه ملاصدرا در خصوص گزاره‌های غیرمطابق با واقع

فصل ششم: زبان دین و واقعیت

۱-۰۰۰.....	زبان دین
۲۴۵.....	و حکایت از واقع
۲۴۶.....	۱-۱ دیدگاه ناواقع‌گرایی دینی
۲۴۸.....	۱-۱-۱ دلایل ناواقع‌گرایان دینی
۲۴۸.....	۱-۱-۱-۱ تأکید بر بعد عملی دین
۲۴۹.....	۱-۱-۱-۱-۱ بررسی
۲۵۰.....	۲-۱-۱-۱ بی‌نیازی از ارائه شواهد و دلایل در اثبات باورهای دینی
۲۵۱.....	۱-۲-۱-۱-۱ بررسی
۲۵۱.....	۳-۱-۱-۱ از میان رفتن موانع تساهل و تسامح در ادیان
۲۵۲.....	۱-۳-۱-۱-۱ بررسی
۲۵۳.....	۲-۱ دیدگاه واقع‌گرایی دینی
۲۵۴.....	۱-۲-۱ لزوم تحقق وعده‌های الهی در حق انسان‌ها
۲۵۴.....	۲-۲-۱ التزام عملی به باورهای دینی در پرتو رویکرد واقع‌گرایانه
۲۵۵.....	۳-۲-۱ عقلانیت پذیرش باورهای دینی در پرتو رویکرد واقع‌گرایانه
۲-۰۰۰.....	کیفیت
۲۵۶.....	حکایت زبان دین از واقعیت

۱-۲ تبیین رابطه زبان و واقعیت بر مبنای رابطه شناخت و واقعیت.....	۲۵۸
۱-۱-۲ تبیین رابطه زبان و واقعیت بر مبنای رئالیسم خام.....	۲۵۸
۲-۱-۲ تبیین رابطه زبان و واقعیت بر مبنای تفاعل ذهن و عین.....	۲۶۰
۳-..... بررسی	
رابطه زبان دین و واقعیت از دیدگاه ملاصدرا.....	۲۶۳
۱-۳ زبان دین و حکایت از واقع از دیدگاه ملاصدرا.....	۲۶۴
۱-۱-۳ شواهد شناختاری بودن زبان دین از دیدگاه ملاصدرا.....	۲۶۵
۲-۳ کیفیت حکایت زبان دین از واقع از دیدگاه ملاصدرا.....	۲۶۸
۱-۲-۳ تبیین کیفیت حکایت زبان دین از واقع بر مبنای کیفیت نزول وحی.....	۲۷۰
۲-۲-۳ برآیندهای معرفت‌شناختی و زبان‌شناختی دیدگاه ملاصدرا در مسأله کیفیت نزول وحی... ۲۷۱	
۳-۲-۳ مطابقت و عینیت گزاره‌های وحیانی با واقع و تأویلی بودن آن.....	۲۷۶
۴-۲-۳ بررسی رابطه زبان و واقعیت در سایر مراتب زبانی.....	۲۷۹
۵-۲-۳ برآیندهای معرفت‌شناختی و زبان‌شناختی دیدگاه ملاصدرا.....	۲۸۳
فصل هفتم: نتایج پایانی.....	۲۸۹
۱-..... نتایج	
فصل «تعیین گونه زبان دین در میان مراتب و تنوعات زبانی.....»	۲۸۹
۲-..... نتایج	
فصل «زبان دین و معنا».....	۲۹۰
۳-..... نتایج	
فصل «منطق فهم زبان دین».....	۲۹۳
۴-..... نتایج	
فصل «زبان دین و صدق».....	۲۹۵
۵-..... نتایج	
فصل «زبان دین و واقعیت».....	۲۹۸
منابع و مآخذ.....	۳۰۵

۲

مقدم

مقدمه

۱- تعریف مسأله و تبیین موضوع

یکی از مهم‌ترین مسائل در حوزه دین‌پژوهی مسأله زبان دین است. این مسأله از مباحث کاربردی و بنیادین در حوزه مطالعات دینی محسوب می‌گردد. در یک تعریف اجمالی می‌توان گفت که زبان دین عبارت از ظهور حقایق و حیانی در قالب‌های زبانی فهم‌پذیر بشری است. به تعبیر دیگر زبان دین، زبانی است که توسط آن حقایق و معارف و حیانی از سوی خدای متعال بر انسان نازل می‌گردد که در اصطلاح می‌توان از آن به سخن گفتن خدا با انسان تعبیر نمود.

مهم‌ترین دغدغه اندیشمندان دینی فهم دلالت‌های زبان دین است. گستردگی تفاسیر ادبی حاکی از این است که در رویکرد رایج، فهم دلالت‌های زبان دین در پرتو توجه به معانی الفاظ و عبارات، قواعد و دستورات زبان عرفی و فنون و صنایع ادبی صورت پذیرفته است. در حالی که به نظر می‌رسد فهم دلالت‌های این زبان که محوری‌ترین بحث در حوزه زبان دین محسوب می‌گردد، به عوامل دیگری نیز بستگی دارد. به عبارت دیگر هر چند که حقایق و حیانی در قالب‌های زبانی فهم‌پذیر بشری نازل شده است و در اصطلاح رایج، خدای متعال با زبان عرفی بشری با انسان‌ها سخن گفته است اما عواملی چند مانند فراتر بودن حقایق و حیانی از مرتبه ادراک بشری، ویژگی‌های خاص گوینده این زبان، برخورداری از طیف وسیع و گسترده‌ای از مخاطبان و محدودیت‌های زبان بشری در بیان حقایق و حیانی سبب تمایز زبان دین از مرتبه زبان عرفی و سایر زبان‌های فنی و تخصصی می‌گردد و فهم دلالت‌های این زبان را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

توجه به عوامل مذکور سبب شده است تا پرسش از ماهیت زبان وحی و چگونگی فهم

خطاب الهی در پرتو توجه به ساختار خاص زبان دین در ذهن اندیشمندان دینی شکل بگیرد. علاوه بر این فلسفه زبان، اندیشه‌های فلسفی - منطقی ویتگنشتاین، پوزیتویسم منطقی و فلسفه تحلیل زبان سبب ظهور فضای نوینی در عرصه زبان گردید. نتایج و برآیندهای این تفکرات تأثیرات قابل توجهی را در حوزه زبان دین برجای گذاشته است و پرسش‌های جدیدی را در حوزه معناداری در برابر زبان دین مطرح نموده است.

بر مبنای اندیشه‌های فلسفی - منطقی ویتگنشتاین زبان ابزاری برای تصویر واقعیت امور است و گزاره معنادار گزاره‌ای است که واجد تصویر و ناظر به یک وضع ممکن در عالم واقع است و می‌توان آن‌ها را در فضای منطقی به تصویر کشید و نمادین کرد. گزاره‌های علوم طبیعی و تجربی نمونه گزاره‌های معنادار هستند چرا که میان ساختار طبیعت و جهان و ساختار گزاره‌های زبانی که تصویری از آن ارائه می‌دهد تناظر وجود دارد. اما در مقابل، این تناظر در مورد گزاره‌هایی که ناظر به امر واقع و محتوای عالم خارج صورت‌بندی نشده‌اند وجود ندارد و بدین خاطر این گزاره‌ها، گزاره‌هایی فاقد تصویر و بی‌معنا محسوب می‌گردند. در میان گزاره‌های فاقد تصویر می‌توان به گزاره‌های منطقی، ریاضیاتی، اخلاقی و فلسفی اشاره کرد.

مکتب پوزیتویسم منطقی که از پرآوازه‌ترین مکتب‌های فلسفی سده اخیر بوده است، مسأله معناداری را به منظور ارائه ساختار جدیدی برای معرفت‌های بشری مطرح نمود. به اعتقاد پیروان این مکتب، ثبوت هر امری بیرون از تجربه غیرممکن است و معرفت و شناخت تنها در حوزه امور تجربی تحقق می‌یابد. پوزیتویسم منطقی بر اساس ملاک معناداری قضایا حداقل از سه روایت مختلف اثبات‌پذیری یا تحقیق‌پذیری، تایید‌پذیری و ابطال‌پذیری برخوردار است و بر مبنای هر سه روایت آن زبان دین زبانی بی‌معنا تلقی می‌گردد.

نظریه‌های مذکور در حوزه معناداری زبان سبب شده است تا پرسش از معناداری زبان دین و ارائه ملاک و معیاری برای این معناداری در حوزه زبان دین مطرح گردد.

فلسفه تحلیل زبان که بر اساس دیدگاه‌های فلسفی ویتگنشتاین در دوره دوم حیات فلسفی وی بنا شده است، نگرشی متفاوت به مسأله زبان دارد. در این رویکرد زبان از دو ساحت شناختاری و غیرشناختاری برخوردار است و به تبع آن نیز از کارکردهای متنوعی برخوردار است. توصیف واقعیت تنها یکی از کارکردهای زبان و مربوط به ساحت شناختاری زبان است. به عنوان

نمونه فیلسوفان تحلیل زبانی بر اساس برداشت وسیله‌انگاران از علم کارکرد گزاره‌های علمی را نه در توصیف واقعیت بلکه پیش‌بینی و مهار طبیعت می‌دانند.

بر این اساس نیز زمینه بررسی زبان دین از بعد دیگری فراهم می‌گردد و آن پرسش از شناختاری بودن یا غیرشناختاری بودن این زبان و به تبع آن پرسش از کارکرد زبان دین در مقایسه با سایر تنوعات زبانی است.

علاوه بر این دیدگاه‌های مذکور زمینه پرسش از صدق زبان دین را نیز مطرح می‌سازد چرا که بر مبنای دیدگاه پوزیتویسم منطقی و نیز رویکردهای غیرشناختاری نسبت به زبان دین، اساساً زبان دین زبانی صدق‌ناپذیر محسوب می‌گردد.

همچنین با توجه به این‌که حقایق و حیانی در قالب‌های زبانی نزول و ظهور یافته‌اند، تحولات زبان‌شناسی و ظهور نگرش‌های نوین در حوزه مطالعات زبان‌شناسی نیز بر زبان دین تأثیر گذاشته است. در رویکردهای جدید به مسأله زبان، نقش زبان در بیان واقعیات تغییری اساسی نسبت به رویکردهای سنتی یافته است. در رویکرد سنتی زبان ابزاری برای بیان واقع محسوب می‌گردد و هیچ‌گونه دخل و تصرفی در این بیان ندارد. مراتب و ظهورات واقع در مراتب ادراکی انسان به صورت تام و تمام ظاهر گردیده و زبان نیز بدون هیچ‌گونه دخل و تصرفی به بیان ادراکات انسان می‌پردازد. در واقع در این رویکرد، واقعیت بر زبان تأثیرگذار بوده و زبان تابع واقع است. اما در رویکردهای جدید زبان صرفاً ابزار بیان واقع محسوب نمی‌گردد و رابطه میان زبان و واقعیت رابطه‌ای دو سویه است به گونه‌ای که واقعیت شکل و ترکیب خود را از مقولات زبانی وابسته به پیش‌فرض‌ها و اطلاعات کاربر زبان دریافت می‌کند.

ظهور نظریات نوین در حوزه زبان‌شناسی مسأله حکایت زبان دین از واقعیت را کاملاً تحت تأثیر قرار می‌دهد و زمینه بررسی میزان دخالت یا عدم دخالت زبان را در حکایت زبان دین از واقعیت و مراتب آن فراهم می‌سازد.

بدین‌سان ملاحظه می‌گردد که ظهور دیدگاه‌های جدید در حوزه معرفت‌شناسی و زبان‌شناسی مسأله زبان دین را از جنبه‌های گوناگونی تحت تأثیر قرار داده و زمینه طرح پرسش‌های متفاوتی را در این حوزه فراهم می‌سازد. بر این اساس می‌توان گفت که فهم دقیق دلالت‌های زبان دین که دغدغه اصلی اندیشمندان دینی است وابسته به مبانی خاصی است که در حوزه معرفت‌شناسی و

زبان‌شناسی اتخاذ گردد.

ملاصدرا از جمله متفکرانی است که نظام معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی او زمینه مناسبی را برای بررسی پرسش‌های مطرح شده در زبان دین فراهم می‌سازد. علاوه بر این استشهادات متعدد وی به گزاره‌های وحیانی در تبیین مسائل مربوط به هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی، تأثیرپذیری ملاصدرا در فهم دلالت‌های زبان دین از پیش‌فرض‌های هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی و تأکید وی بر هماهنگی میان عقل و دین حاکی از هماهنگی و هم‌جهت بودن فهم دلالت‌های زبان دین با نظام هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی وی است.

در این پژوهش پس از بررسی کلیات مربوط به مسأله زبان دین از جمله تعریف دین، تعریف زبان دین و بررسی کیفیت ظهور حقایق وحیانی در قالب‌های زبانی، مسائلی مانند تعیین گونه زبان دین در تنوعات طولی و عرضی زبان، پرسش از معناداری زبان دین، صدق‌پذیری گزاره‌های وحیانی و امکان احراز صدق آن و در نهایت رابطه زبان دین و واقعیت از دیدگاه ملاصدرا مورد بررسی قرار گرفته است.

۲- پیشینه تحقیق

با توجه موضوع پژوهش، پیشینه این تحقیق در دو بخش قابل بررسی است. بخش نخست بررسی تحقیقات انجام شده در حوزه زبان دین به صورت مستقل است و بخش دوم بررسی پیشینه پژوهش‌هایی است که در آن‌ها مسائل زبان دین از دیدگاه ملاصدرا مورد بررسی قرار گرفته است. در حوزه زبان دین غالب پژوهش‌ها با موضوع زبان دینی و با محوریت مسأله معناداری زبان دین انجام شده است و سایر ابعاد بحث زبان دین نادیده انگاشته شده است. در بخش دوم نیز غالباً یا مسأله زبان دینی در حوزه معناشناسی اوصاف الهی در آثار ملاصدرا مورد بررسی واقع شده است و یا صرفاً مسأله تأویل در زبان دین محور تحقیقات قرار گرفته است.

به نظر می‌رسد که پژوهش حاضر از دو جهت نسبت به سایر کارهای انجام شده جدید است. نخست این‌که در بخش نخست مسأله زبان دین تنها منحصر و محدود به مسأله معناداری زبان دین در حوزه معناشناسی اوصاف الهی نبوده و ابعاد بسیار گسترده‌تری از زبان دین مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش بررسی زبان دین از دیدگاه ملاصدرا نیز همانند بخش اول این مسأله

تنها منحصر به بررسی معناشناسی اوصاف الهی و یا صرفاً بررسی شیوه تأویل ملاصدرا نیست. علاوه بر این حل پرسش‌های زبان دین در پرتو مبانی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی ملاصدرا رویکرد جدیدی است که در هیچ‌یک از تحقیقات انجام شده چه در حوزه زبان دین و چه در بررسی مسأله زبان دین از دیدگاه ملاصدرا مورد توجه واقع نشده است.

در بخش نخست مهم‌ترین آثاری که می‌توان بدان اشاره نمود به قرار زیر است:

۱- زبان دین، علی‌زمانی، امیرعباس، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مرکز

انتشارات، ۱۳۷۵

در این کتاب که پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد مؤلف است، بحث زبان دین با محوریت معناداری زبان دین مورد بررسی قرار گرفته است. مباحث عمده این کتاب شامل بحث از ساختار کلی زبان دین و علل و عوامل مطرح شدن این مسأله، بررسی تئوری‌های معناداری در فلسفه زبان، بررسی معیار معناداری زبان دین از دیدگاه فیلسوفان دین، و بررسی دو رویکرد تمثیلی و نمادین در حوزه زبان دین است.

۲- زبان دین و قرآن، ساجدی، ابوالفضل، قم، مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام

خمینی (رحمه الله)، ۱۳۸۵

در این کتاب با توجه به این‌که مسأله معناداری زبان دین از مسأله شناختاری بودن آن تفکیک شده است، ابعاد گسترده‌تری از مسأله زبان دین مورد توجه واقع شده است. هم‌چنین پرسش از معناداری و شناختاری بودن زبان دین در ساحت زبان قرآن به‌طور مستقل مورد بررسی واقع شده و در این خصوص دیدگاه اندیشمندان مسلمان با تفصیل نسبتاً قابل توجهی مطرح شده است.

۳- خدا، زبان و معنا، علی‌زمانی، امیرعباس، قم، آیت عشق، ۱۳۸۱

۴- مقاله زبان دینی در کتاب جستارهایی در کلام جدید، علی‌زمانی، امیرعباس، تهران، سازمان

مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، قم، انتشارات شرق، ۱۳۸۱

در دو اثر اخیر به مسأله معناداری زبان دین و دیدگاه‌های مطرح شده در این خصوص پرداخته شده است.

۵- مقاله زبان دین در کتاب دین‌شناسی، جوادی آملی، عبدالله، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۰

در این اثر مسأله زبان دین با تأکید بر زبان قرآن مطرح شده و محور بحث بیان نمونه‌هایی از

تنوعات زبانی در زبان قرآن است.

برخی از آثاری که در بخش دوم می‌توان بدان اشاره نمود به قرار زیر است.

۱- زبان دین در مفاتیح الغیب ملاصدرا، حسنی، سیده معصومه، به راهنمایی دکتر نصرالله حکمت، مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۹

در این پایان‌نامه مسأله زبان دین در کتاب مفاتیح الغیب ملاصدرا در حیطه بسیار محدودی مورد بررسی قرار گرفته است. محوریت اصلی این پایان‌نامه ارائه نمونه‌هایی از تنوعات زبانی مانند تشبیه، تمثیل، استعاره و نماد در حوزه زبان دین از دیدگاه ملاصدرا است. در کنار این موضوع به شیوه فهم تأویلی ملاصدرا از گزاره‌های وحیانی نیز اشاره شده است.

۲- مبانی، اصول و روش تفسیر قرآن کریم از دیدگاه ملاصدرا، فلاح‌پور، مجید، به راهنمایی دکتر احمد بهشتی، مقطع دکتری، مرکز تربیت مدرس دانشگاه قم، ۱۳۸۴

این رساله با هدف شناخت و معرفی تفسیر و اندیشه‌های تفسیری ملاصدرا نگارش یافته و در دو بخش به «مبانی و اصول تفسیر» و «روش‌شناسی تفسیر» وی می‌پردازد. در بخش اول این رساله تنها به بخش بسیار محدودی از مباحث زبان دین که شامل مبانی منطق فهم زبان دین است پرداخته شده است. برخی از این مبانی عبارت از برخورداری قرآن از ظاهر و باطن، تفسیر و تأویل، بیان شرایط فهم باطنی قرآن و زبان رمز و اشاره و بررسی حروف مقطعه در پرتو این موضوع است.

۳- ملاصدرا، هرمنوتیک و فهم کلام الهی، خامنه‌ای، سید محمد، تهران، بنیاد حکمت اسلامی صدر، ۱۳۸۵

در این کتاب نسبتاً مختصر که شامل دو مقاله «اصول تفسیر و هرمنوتیک قرآنی نزد ملاصدرا» و «فهم کلام خدا در مکتب ملاصدرا» است؛ شیوه تأویلی ملاصدرا در فهم کلام الهی و ذومراتب بودن کلام الهی بر اساس مبانی فلسفی ملاصدرا تبیین شده است.

۳- تأویل قرآن از دیدگاه ملاصدرا و سید حیدر آملی، محمدی آرانی، فاطمه، به راهنمایی دکتر احمد عابدی، مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه قم، ۱۳۸۰

در این پایان‌نامه در ضمن بررسی تطبیقی نظریه تأویل میان دیدگاه سید حیدر آملی و ملاصدرا، برخی از مبانی و پیش‌فرض‌های فهم زبان دین مانند عدم تناقض میان معانی ظاهری و

باطنی گزاره‌های و حیانی، وضع الفاظ برای معنای حقیقی و تطبیق معنای حقیقی بر جلوه‌های خاص این معانی در جهان هستی مورد بررسی قرار گرفته است.

۴- بررسی وجه استناد ملاصدرا به شواهد قرآنی در شواهد الربوبیه در مبحث الهیات بالمعنی الاعم، گلی آیسک، احمد، به راهنمایی دکتر مرتضی میرباقری، مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۸۵

رساله مذکور با بیان استنادات ملاصدرا به آیات قرآنی در تبیین مسائل هستی‌شناسی، به‌طور ضمنی بیان‌گر میزان تأثیرپذیری ملاصدرا در فهم دلالت‌های زبان دین از مبانی هستی‌شناسی است. ۵- تحقیق در شواهد قرآنی ملاصدرا در بحث معاد، سراج شیروان، رحیمه، به راهنمایی دکتر ابراهیم دینانی، مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی دانشگاه قم، ۱۳۷۷
این رساله نیز مانند رساله پیشین با بیان شواهد قرآنی ملاصدرا در بحث معاد بیان‌گر تأثیرپذیری ملاصدرا در فهم دلالت‌های زبان دین از مبانی هستی‌شناسی وی است.

۳- پرسش‌های اساسی تحقیق

- ۱- از دیدگاه ملاصدرا جایگاه زبان دین در تنوعات طولی و عرضی زبان کدام است؟
 - ۲- آیا زبان دین از دیدگاه ملاصدرا، زبانی معنادار محسوب می‌گردد؟
 - ۳- منطق فهم زبان چیست؟
 - ۴- آیا گزاره‌های و حیانی، گزاره‌هایی صدق‌پذیر هستند؟
 - ۵- آیا زبان دین ناظر به واقع و حاکی از آن می‌باشد و در این صورت کیفیت حکایت زبان دین از واقعیت چگونه است؟
- در ادامه توضیح مختصری درباره هر یک از این محورها مطرح خواهد شد.

۱- تعیین گونه زبان دین در تنوعات طولی و عرضی زبان

تعیین گونه زبان دین و تحلیل ساختار آن در میان تنوعات طولی و عرضی زبان مقدم بر هر مسأله دیگری است. در تعیین گونه زبان دین این پرسش اساسی مطرح می‌گردد که جایگاه این زبان در میان تنوعات طولی و عرضی زبان کدام است؟ به بیان دیگر خدای متعال در سخن گفتن با بشر کدام یک از الگوها و مدل‌های زبانی را برگزیده است؟